

Oskar Loorits teadusmehena

Felix Oinas

Dr. Oskar Loorits

9. novembril 1980 täitus 80 aastat meie silmapaistva folkloristi Oskar Looritsa sünnist. Ja 12. detsembril 1981 saab kakskümmend aastat tema surmast. Sel puhul on põhjust peatuda tema viljakal teaduslikul tegevusel. Kuna tema surmast on möödas ligi paar aastakümnet, siis on tema mõnevõrra kontroversne isik ja tema toodang taandunud juba sellisesse ajalisse kaugusse, et talle saab lä-

heneda ajaloolisest perspektiivist.

Oskar Loorits sündis 9. novembril 1900. a. Viljandimaal Kõpu kihelkonna vallakirjutaja pojana. Pärast Viljandi keskkooli lõpetamist õppis ta Tartu Ülikoolis keeleteadust ja rahvaluulet 1919—1922. Tema õpetajaiks olid kaks ülikooli suurmeest-professorit Lauri Kettunen ja Walter Anderson. Kettunen võttis tema kaasa oma keeleuurimisreisidele liivlaste juurde, kus ta tutvus põhjalikult liivi rahva elu-olu ja usundiga. Laialdase uurimusega "Liivi rahva usund", I—III, omandas ta Tartu Ülikoolis Andersoni juhendusel dr. phil. astme 1926. a. Järgmisel aastal sai ta ülikooli eradotsendiks ja Eesti Rahvaluule Arhiivi juhatajaks. Aastal 1941, mil Anderson lahkus Saksamaale, oli Loorits rahvaluule professori kohusetäitjaks. 1944. a. siirdus ta Rootsi, kus jätkas Upsalas oma tegevust uurijana kuni surmani 12. detsembril 1961.

Eesti Rahvaluule Arhiivi loojana ja kujundajana on Looritsal suured teened. Arhiivi põhivaraks said kogud, mis eri seltside arhiividest Rahvaluule Arhiivi üle vii-

di. Neile lisaks organiseeris Loorits suurejoonelise ülemaalse rahvaluule ja -pärimuste kogumise. 1941. aastaks olid arhiivi talletused tõusnud 711.573 leheküljele, mis olid eeskujulikult korraldatud, süstematiseeritud ja katalogiseeritud. Eesti Rahvaluule Arhiivi teeneks oli lugupidamise tõstmine Eesti riigi ja eesti rahvaluule vastu, nii et Eestit nimetati välismaail "suurvõimuks rahvaluule alal".

Looritsa teaduslik ja publitsistlik tegevus on aukartust äratav. Juba ülikooli pingis kirjutas ta eesti keele grammatika, mis pole veel senini oma osatähtsust kaotanud. Looritsa teaduslik tegevus hõlmab kolme ala — liivi, eesti ja vene rahvaluulet ning rahvausku.

Nagu Jakob Hurt on saanud aunime "eesti rahvaluule kuningas", nii võib Looritsat nimetada "liivi rahvaluule kuningaks". Ta kiindus liivlastesse oma noorusliku entusiasmiga ja sai selle rahvakillukese eluõiguste eest võitlejaks. Kui meie lõunanaabrid liivlastele kippusid liiga tegema, võttis Loorits nende kaitseks nii südilt sõna, et saadeti Lätist välja. Loorits süvenes sügavalt liivlaste vaimuilmale ja kirjutas — peale oma väitekirja — rea silmapistvaid uurimusi nende rahvaluule ja mütoloogia kohta, sellised kui teose liivi muinasjuttude ja muistendite variantidest, ülevaate nende sünni- ja surmatraditsioonist, avaldas täieliku liivi rahvalaulude kogu jne.

Vene folkloori alale kuuluvad kaks Looritsa monograafiat, mõlemad pühendatud vene pühakuile

— Püha Jürile ja Püha Kassianile (1941 ja 1954). Need on meisterlikud uurimused, millede ainestik oli kogutud Petseri alade venelastelt Eestis. Kogu materjal on esitatud neis teoseis tervikuna. Sesse rühma kuulub ka väiksem huvitav uurimus vene ja setu naiste lõbutsemisest nn. naistepühal.

Looritsa teaduslik tegevus oli suunatud eeskätt eesti rahva usu ja rahvaluule uurimisele. Sellele alale kuuluvad tema uurimused laevavaimust klabautermannist, "vaarao sõjaväest" ja selle saatusesest, halvasti koheldud tulest jt. Need esmajärgulised tööd põhinevad Rahvaluule Arhiivi koondatud ainestel. Eri raamatuina ilmunud teoseist tuleb mainida Looritsa suurejooneliselt kavandatud kogumikke "Endis-Eesti elu-olu", millest sai ilmuda ainult kaks köidet (1939-41) meremeeste ja metsaelu kohta. Tema "Estonische Volksdichtung und Mythologie" (1932) on lühike väärtuslik ülevaateos mitte-eestlastele. Peamiselt mitte-eestlaste tarbeid silmas pidades on koostatud ka "Estonische Volkserzählungen" (1959), mis sisaldab rohkesti seni avaldamata materjali ühes kommentaaridega.

Oleme jõudnud Looritsa peateose "Grundzüge des estnischen Volksglaubens" (lüh. GEV) juurde, mille käsikirja oli Loorits Eestist lahkudes enam-vähem valmina kaasa võtnud (ilmus kolmes köites Rootsisis 1949—57). Võtame selle lähemale vaatlusele, kuna sel on keskne koht eesti rahvausundi uurimises; lisaks leiab see laialdast

kasutamist välismaiste uurijate poolt.

GEV annab laialihaardelise ülevaate eesti rahvakultuuri ja rahvausu põhiküsimustest — hingest, maailmapildist, keskkonnast, ohverdamisest, haigusest ning surmast ja teisest ilmast. Neid küsimusi oli Loorits käsitleanud miniatuuris oma raamatukeses "Eesti rahvausundi maailmavaade" ligi paarkümmend aastat varem (1932). Loorits ei omista suurt tähtsust meie talupojakultuurile ja sellele sünenenud pärimustele. Selle asemel keskendab ta tähelepanu jahindusele ja kalandusele kui eesti loodususu aluseile. Tema järgi on mets ja vesi mõjutanud eesti rahvahinge ja viljastanud religiooside ideid palju rohkem kui maja ja vesi. Et selles küsimuses ei valitse üksmeelt, selgub Ivar Paulsoni otusest: "Vanaeesti rahvausk on viimati säilinud siiski kõigepealt kui talupoeglik agraarreligioon koos viljakusmaagiaga", kuna talupoeglik maaharimine ja karjapidamine on viimaseil aastatuhandel moodustanud meie rahvakultuuri tuumikosa."

GEV peavooruseks on selles antud usundiloolise aine küllus. Teoses esitatakse suur hulk toormaterjali trükkimata kui ka vanemaist trükitud allikaist. Kuigi see meetod raskendab teose käsitlemist ja sellest ülevaate saamist, õsutub see tänapäeva oludes suureks eeliseks. Nüüd, mil allikmaterjali kättesaamine on väga raske, kui mitte päris võimatu, on selle rikkalik serverimine lausa õnnistuseks.

Looritsa teosel on rida olulisi puudusi nii materjali esitusviisi kui selle tõlgendamises. Laialdane ainekogu on esitatud ebasüsteematselt ja segipaisatult. Teatud küsimusi ei käsitleta tervikuna, vaid tükkihaaval, neid eri paigus osaliselt korrates ja osalt uut materjali lisades. Orienteerumist hõlbustab küll saksakeelne indeks, kuid selle viited mitmekümnele lehekülgedele on väsitavad. Eestlased vajaksid tungivalt eestikeelsete terminite indeksi. Mõned meie teaduslikud asutised võiksid selle koostamise ja avaldamise võtta oma kavasse. (Soome Rahvaluule Arhiivis on olemas indeks esimesest osast.)

Loorits käsitleb eesti rahvausundit GEV-s läänemeresoome ja soome-ugri usundiloo tagapõhjal. Kuigi ta läheneb neile küsimustele suveräänselt, nimetades varasemaid uurijaid — mitte päris teenimatult — 'diletantideks', osutuvad tema oma teooriad real juhtudel paikapidamatuiks. Selle põhjuseks on tema süvenematus soome-ugri rahvaste usundi probleemidesse. Sageli kaldub ta julgeile üldistustele. Tema kontseptsioon soomeugrilaste iseloomust ja maailmavaatest on, et nad olid pehmeloomulised, ebasõjakad, ebaisekad, ausad ja otsekohesed, kelle loodusvaimude-usu aluseks oli inimese ja looduse samaväärsus ja kelle elu-ideaaliks oli pariteet ja demokraatia, tolerantus ning humaansus. Alles agressiivsete indoeurooplastest naabrite mõjul muutus soomeugrilaste, eriti eestlaste positiivne ellusuhtumine negatiivseks. Sallivus kaasinimeste vastu asendus

nõiduse ja maagiaga, kadeduse ja ebaaususega.

See soomeugrilaste iseloomustus vastab sellele ideaalpildile, mille andsid kuulsad reisijad primitiivseist suguharudest paar sajandit tagasi. Kuulakem, mis ütleb Philipp von Strahlenberg paganaist Ida-Euroopas ja Siberis 1730-ndail aastail: "Kuigi need paganad on rumalad ja mitteteadlikud Jumalast, on nad loomu poolest siiski ausad ja head moraalsed inimesed, kes vaevalt teavad, mis on vaelevanne, varastamine, hooramine, joomine, petmine ja teised seesinat- sed pahed. Ja väga harva leidub nende hulgas kedagi, keda on süüdistatud niisuguseis asjades, välja arvatud isikud, kes elavad vene kristlaste seas ja õpivad neid pahe- sid nendelt."

Meie algselt positiivse rahvaka- rakteri ja rahvausu degenererumi- ne on üks Looritsa teose peamisi teese. See jääb siiski oluliselt tões- tamata hüpoteesiks, kui seda üldse ongi võimalik tõestada. Ent mõned faktid, mis on esitatud soomeugri- laste iseloomu idealiseerimiseks, äratavad meis kahtlusi. Näiteks kasutab Loorits meie ja me hõimu- de rahuarmastuse demonstreerimi- seks "Venna sõjaloo" värsse, milles õde õpetab venda võitlusest kõrva- le hoiduma: "Ära sõida sõja ette" jne. Nagu ma leidsin, on need vär- sid sõnasõnaline tõlge slaavi rah- valuulest.

Looritsa teoses leidub teisigi kin- nisideid, nagu näiteks prioriteedi omistamine surnuteusule. Kogu meie algne loodususk ühes lugema-

tute haldjatega (nagu metshaldjad, deemonid metsas, allika- ja kaevu- haldjad jt.) tuletatakse surnuteu- sust, menetlus, mis pole kaugeltki veenev. Rändlindude sügise len- nu sihtkohaks peetakse surnute riiki; kevadel sealt tagasi tulnud, öeldakse linnud olevat niivõrd vallatud 'surmavõimust', et saastu- mise vältimiseks peavad inimesed võtma linnupetet. Kõik uurimused, mis on avaldatud rändlindude probleemi kohta, on selle seisukoha tagasi lükanud. Sama on lugu ka Looritsa muude ekstsessidega sur- nuteusu universaalsel rakendamisel.

Et Looritsa antud pilt meie ja sugurahvaste muinasusust pole kõi- gis üksikasjades tõetruu, on tingi- tud osalt keeleandmete meelevald- sest tõlgendamisest. Julius Mägiste on Looritsa etümoloogiaid õienda- nud ("Vaba Eesti", 1956, nr. 1 ja 3). Ta näitab, et sõna *haldjas* ei ole mitte u. 2000-aastane germaa- ni laen, vaid Põhjaranniku vahen- dusel levinenud laen Soomest; *lapuline* ei tule sõnast *laplane*, vaid tüvest *lapp*, tähendab 'kõrvaline, kõrvalseisja'; lutsi *kõbumees* vä- gimees' ei ole ühenduses *kõht* sõ- naga, vaid verbiga *kõhtama*, soo- me *kehdata*, jne. Selliseil Looritsa etümoloogiail, nagu *lontruse* tule- tamisel *Lutheri* nimest ja *loll* sõ- na ühendamisil rändjutlustajate *Lollardidega*, ei tarvitse loomu- likult peatuda.

Setu ala peab Loorits õigusega muust Eesti luterlikust asustusest eraldatuks ja selle rahvaluulet ar- hailiseks. Mägiste vastuväide, et

Setu piirkond on tekkinud olulises osas alles Rootsi aja lõpupoolel võrumaalaste asustuselana, ei pea minu uurimuste järele paika. Ent ma ei saa nõustuda Looritsaga selles, nagu oleksid slaavi usundielemendid saabunud setudele idast ja läinud neilt omakorda edasi eestlastele setu 'värava' kaudu. Setu rahvalaulude üksikasjalik analüüs näitab, et slaavi elementide vahendaja osa kuulus peamiselt vadjalastele ja ingerlastele, kes külastasid Setumaad veeteed kaudu. Idapoolsed ainesed jäid suurelt osalt aga Setumaale peatuma ega levinud edasi eestlastele läänes. (Vt. mu raamatut "Kalevipoeg kütkeis", lk. 65 jj.) Vastupidiselt Looritsale tuleb idapoolsete elementide sissetungi peateeks pidada seda teed, mis kulges Ingeri poolt üle Narva jõe.

Üksikuil korral on Loorits esitanud seletusi, mis näivad põhinevat hetkelistel mõtteväljatustel. Sellised on näiteks usundiloolise tõlgituse andmine ühe noormehe lubadusele juua verd seatapmisel või isiku näo kõrvalepööramine vastutuleja möödumisel. Sesse rühma võib paigutada ka Looritsa püüu viia nurgariiu 'pühas nurgas' või riulipealne koht pööningul geneetilisse ühendusse surnute matmisega õhus (puu otsas) või platvormil. (Seda seletust kordab ta vähemalt kolm korda.) Samas märgib ta meie üllatuseks, et mahakummardamine ja põlvitamine on suunatud maa alla maetuile, kuna pea ja käte tõstmine ulatuvad tagasi õhus matmise ajajärku.

Kui ma külastasin Looritsat kuu aega enne tema surma Uppsalas, mil ta oli raskesti haige, kõneles ta

mulle oma tööviisist. Jutustas, et uurimuste kirjutamise kestel tulevad talle sageli uued ideed, mis paeluvad teda niivõrd, et sunnivad uurimuse suunda muutma. Kuna tal vahel pole võimalust töö eri osi ühtlustada, jäävad sellesse vastuoksused sisse. Küllap see ideede tulv andekale uurijale ongi põhjuseks, miks tema teoses leiame mõningaid kergetäoliselt paberile pandud seisukohti.

Looritsa teaduslik toodang jaguneb kahte ossa: tema arvukad monograafilised uurimused ja ta ulatuslik ülevaateteos GEV. Esimesed, mis on pühendatud teatud kindlale probleemile, on metoodiliselt eeskujulikud. Neis on materjal esitatud süstemaatselt ja järeldused tuletatud raudse järjekindlusega. Vähem õnnestunud on tema GEV. Looritsa temperament ei võimaldanud tal aastate- või aastakümnete-pikkust süvenemist kõigisse meie rahvausu küsimustesse, et luua tõeline *magnum opus*. Rida seisukohti jäid seetõttu lihtsalt hüpoteesideks. Nagu ta ise mõnab, oli takistuseks osalt ka kodumaise arhiivmaterjali kättesaamatus.

Oskar Looritsa teened eesti rahvausundi uurimisel on korvamatud. See, mis oli sel alal teiste uurijate poolt varem tehtud, oli vähene ja üldiselt deskriptiivne. Looritsal tuli uudismaa raivajana asuda meie rahvausu küsimuste lahendamisele kõigis detailides. Enamail juhtudel see õnnestus. Meil, tema töö jätkajail, on põhjust olla tänulik sellele väsimatule teadusmehele ja tulihingelisele eestlasele, kes viis meie seisunud usundi-uurimist edasi seitsme-verstaste saabastega.